

=====
 Č L Á N K Y
 S T U D I E
 =====

Jindřich Chalupecký
 PODIVNÝ HAŠEK

(1)

O málokterém spisovateli naší doby víme tak mnoho a tak málo jako o Jaroslavu Haškovi. Byla to fascinující osobnost a brzo po jeho smrti se začaly objevovat vzpomínky na něj, někdy laciné brožurky, někdy celé knihy. Jsou málo spolehlivé; Hašek fabuloval svůj vlastní život, a ta fabule přerostla skutečností. Literární vědci poslední doby věnovali mnoho práce tomu, aby rozlišili, co je z toho pravda a co legenda. Čím dál se však objevuje nezkreslený a úplnější obraz Haška, tím připadá zmatenější a nesrozumitelnější. Nejlepší biografii je kniha, kterou vydal roku 1971 po dlouhé heuristické práci Radko Pytlík pod ne šťastným názvem Toulavé house. (Prý tak Haškovi říkali pražští kočové, když se s ním setkávali na nejrůznějších místech Prahy.) Pokusíme-li se rekonstruovat podle Pytlíkových údajů Haškov život, vyjde nám podivný obraz.

Otec nedostudovavší profesor, chronický alkoholik. Umírá, když je Jaroslavovi třináct let. Na gymnasiu má Jaroslav vyznamenání, po otcově smrti propadá, kvartu opakuje, v pololetí školu opustí. Jde do učení do drogerie, pak se zapisuje na obchodní akademii. Tam absolvuje a dostane místo v bance.

Už jako student se vydává na dlouhé pěší cesty po Rakousko-Uhersku. Roku 1903 náhle opustí zaměstnání a znovu se vydá ven. Tentokrát je to dlouhá cesta, až na srbské hranice a přes Rumunsko do Haliče, a ne už studentský výlet, ale tulácké dobrodružství. Příští léta bude Hašek trávit po pražských hospodách. Nové tulácké výpravy roku 1904 a 1905 ho provedou po Bavorsku a Švýcarech a až do Benátek. Po cestě žebrá.

Hašek se teď angažuje v anarchistickém hnutí. Agituje, rediguje anarchistický časopis, roku 1907 je odsouzen na měsíc do vězení, že podněcoval při demonstraci k útoku na strážníka. To stačí, aby anarchismus rázem opustil.

Do jeho života vstupuje Jarmila Mayerová. Je o čtyři roky mladší, vede ho k tomu, aby zanechal bohémského života, našel si zaměstnání a soustavně psal. Hašek se vskutku stává redaktorem obskurního Světa zvířat. Vrací se do církve, z níž jako anarchista manifestačně vystoupil, a sňatek je v květnu 1910 v kostele.

K překvapení všech Hašek přestává chodit do bohémské společnosti a doma pilně píše. Po několika měsících začne utíkat z domu a zase pije. Po narození syna manželství ztroskotá.

Roku 1911 Hašek inscenuje velkou perzifláž volebního boje, Stranu mírného pokroku v mezích zákona; zakládá kabaret a sám v něm hraje, potom také v kabaretu Artura Longena. Tehdy také se objevuje ve společnosti jakéhosi Hanušky. Je to člověk z podsvětí a Hašek se s ním toulá po venkově.

Psaní připadalo tehdy u Haška něčím vedlejším, snadným způsobem, jak si vydělat peníze. Vydělal dost, a přece obvykle nic neměl. Celým jeho majetkem bývaly šaty, které měl na sobě, bydlel v laciném podnájmu, nebo přespával u matky nebo u kamarádů. Psal po kavárnách a po hospodách, a třeba uprostřed hlučné společnosti. Spoléhal na svou fabulační pohotovost a bylo mu lhostejné, upadal-li do laciné banality a tiskl-li v bezvýznamných zábavných časopisech.

1915 je odveden, v létě je na karpatské frontě, kde přeběhne k Rusům. 1916 začne působit politicky mezi Čechy v Kyjevě. Je přesvědčeným zastáncem carského režimu a antikomunistou a dostává se do redakce konservativního Čechoslovana. Exponuje se posléze na krajní pravici a publikuje ostrý útok na vedení československého zahraničního vojska. Je postaven před vojenský čestný soud; tam vše odvolá, slíbí, že se vzdá politické činnosti a bude dobrým vojákem. Slib dodrží a za zásluhy v bitvě získá vyznamenání. Znovu začne psát a získává tolik důvěry, že je i přísedícím plukovního soudu.

Roku 1917 ho získá myšlenka ruské revoluce. Píše: "Zde, z prostých a zdravých srdcí, silných vírou a horkých láskou, se jedině rodí lepší svět." V dubnu 1918 vystoupí z československých legií. Dostává se do Samary, té chvíle ovládané bolševiky, pomáhá založit českou komunistickou organizaci, vydá-

vá leták, ve kterém prohlašuje legionáře za "zrádce světové revoluce". Zatím se blíží k Samaře legionářské vojsko, Hašek prchá a v přestrojení se toulá po tatarském venkově. Legionáři vydávají na něj zatýkací rozkaz jako na velezrádce, ale Hašek se dostává do Simbirska, který je v rukou bolševiků. Tam se přihlásí do českých oddílů Rudé armády.

Sovětské úřady jej posílají do Bugulmy, kde se stává komisařem městečka a rozvine rozsáhlou činnost politickou a novinářskou. Pokračuje v ní v Ufě, Omsku, Krasnojarsku a v Irkutsku. Chce tam zůstat a žení se s prostou rusko-tatarskou dívkou, Alexandrou Lvovou. (V Čechách ji pak vydává za kněžnu Lvovou. Je to krutý vtip.) Při svatbě prohlašuje, že je svobodný a bezdětný.

Je to docela jiný Hašek, než jakého znali v Praze. Ivan Olbracht se na něj při své cestě do SSSR vyptával a dostal překvapující informace. "Tovaryšče Gašek? Je to jeden z nejlepších lidí, jaké asijské Rusko má!" Všichni pěli chválu na Haška a vypravovali o hrdinstvích, která dokázal v bojích, o jeho moudrosti a organizátorských schopnostech, o jeho úžasné práci, o službách, které prokázal Rusku. 'Nepije?' ptal jsem se. - 'Jaroslav Osipovič? Oh, oh! Co vy to, soudruhu, jen mluvíte?'" To potvrdily i všechny další informace.

Dva roky po válce, na konci roku 1920, se Hašek nenádhle objevuje i se svou ruskou ženou v Praze. Měl by být stíhán pro bigamii; naštěstí československé úřady neuznávají sňatek v sovětském Rusku. Je to zase docela jiný Hašek, než jakého tam znali. Politicky se neangažuje a hned se vrací k životu bohéma a alkoholika. Ale není to ani ten Hašek, jakým byl v Praze před válkou. "Hleděl vyvolat dojem předválečného bohéma," zaznamenal Longen. "Jeho potutelné úsměvy pozbyly měklosti a vábivé srdečnosti a zraky chytrácky mžouraly s posupným výsměchem. Jeho slova i pohyby nabyly tvrdé hranatosti a v tváři zachvěl se mu občas opovržlivý úsměšek." (Jaroslav Hašek, 1928, 2.vyd., 1947, s. 339.)

Dosud psal Hašek jen zábavné črty a povídky. Na jaře roku 1921 začnou vznikat rozsáhlé Osudy dobrého vojáka Švejka, které se mají zařadit do literatury světové. V létě odejde nečekaně do městečka Lipnice a usídlí se tam. Není mu ještě

čtyřicet, ale jeho zdraví se hroutí. Diktuje knihu o Švejkovi, která zároveň vychází po sešitech. Na Silvestra 1922 ji diktuje naposled. Tři dny potom umírá. Dílo zůstane nedokončeno.

(2)

Život nesouvislý, rozháraný, zmatený. Hašek je postupně a střídavě tulákem a vzorným manželem, hospodským povalečem a houževnatým politickým pracovníkem, konservativcem i radikálem, také výrobcem lidové četby a velkým autorem. Taková duševní dvoupólovost sama není výjimečná; ale u Haška šla do krajnosti. Reagoval jí jednak na obecnou historickou situaci, jednak na své zvláštní psychologické ustrojení.

Rakousko-Uhersko na sklonku své existence vytvářelo prostředí zvláštní nejistoty. Robert Musil nazval tento stát "Kakání": stát "podle své ústavy liberální, ale vládlo se v něm klerikálně. Vládlo se v něm klerikálně, ale žilo se svobodomyšlně." "Sám se už jenom automaticky účastnil svého života, lidé v něm byli negativně svobodní, měli stále pocit nedostačujících důvodů své vlastní existence." To byl především i svět Kafkův. Těžko říci, zda provokoval víc k smíchu nebo k zoufalství či k obojímu, k černému humoru. Roku 1911 inscenoval Hašek kabaretní výstupy kandidáta Strany mírného pokroku v mezích zákona jako brilantní manifestace zbytečnosti každého politického úsilí v tehdejší jeho vlasti. Chodil tam i Max Brod a přivedl svého přítele Franze Kafku, který se tam skvěle bavil. Když Kafka předčítal přátelům svou Ameriku, taky se smál, a v Haškově humoru zase bylo něco, kde smích přecházel.

To byla historická situace Haškova, původ jeho pocitu bezvýchodnosti, marnosti každého usilování. K tomu přistupovala jeho situace psychologická. Kupodivu dnešním badatelům uniká, že Hašek byl homosexuální. Mně se o tom zmínil jako o něčem samozřejmém Rudolf Šimanovský. Šimanovský byl starý Haškův kamarád z předválečných let. Jiný z Haškovy tehdejší družiny, Gustav R. Opočenský, ve své knížce Čtvrtstoletí s Jaroslavem Haškem (1948) o Šimanovském píše, že v červnu 1942 byl popraven. Já se s ním však čirou náhodou sešel roku

1949 v nemocnici. To byl na tom velmi špatně a krátce potom zemřel.

Probíráme-li se vzpomínkami Haškových přátel a vrstevníků, nalézáme tam dosti zřetelné zmínky, potvrzující Šimanovského sdělení. "Bylo to děvče v kalhotách," řekl Z.M. Kuděj Gustavu Janouchovi (Jaroslav Hašek, Der Vater des braven Soldaten Schweik, Bern 1966, s.8). "K dívčím půvabům byl opovržlivě imunní a ve svém životě se v tanečním rytmu ani na vteřinu neotočil," píše Opočenský (cit. kniha, s. 54). "Jedinkrát jsme od něho neslyšeli dvojsmyslný vtip anebo anekdotu. Usedl rád do společnosti prostitutek, častoval je stejně jak ostatní. Přitom si k nim nejmenšího nedovolil," vzpomínají Franta Sauer a Ivan Suk ve své společné knížce In memoriam Jaroslava Haška (1924, s. 92). Stejně František Langer: "Byla přece leckde v lokálech zcela vábivá ženská obsluha, ale Hašek nikdy obvyklým mužským gestem nezavadil o sukni, pevně obepínající ženské boky." (Byli a bylo, 2.vyd. 1971, s. 66.) Odpovídal tomu i fyzický zjev Haškův, jeho dívčí a téměř bezvousá tvář, i jeho záliba v ženském přestrojení. Hašek sám se snažil svou nechuť k ženám si vysvětlit. Za války, již v ruských legiích, prý vyprávěl, že v jedenácti letech viděl souložit staršího kamaráda a že mu to otrávil celý život. "Od těch dob jsem se ženských bál jako čert kříže." (Václav Menger, Lidský profil Jaroslava Haška, 1946, s. 32.) Výrazem toho je postava Mařky v povídce Posvícení v Křivici z roku 1913. Je to obryně, o dvě hlavy vyšší než Hašek (který byl sám vysoký), s mocnými boky, poprsím, nohama a rukama jako zápasník: budí v něm hrůzu. "Nyní si představte, že to děvče přistoupilo ke mně, poklepalo mě na rameno a prostě řeklo: 'Já jsem Mařka, pojďte tančit.'" (Spisy, IV, 1962, s. 271 n.) Když v jednom dopise roku 1908 Hašek - pětadvacetiletý - ujišťoval Jarmilu Mayerovou, že před ní žádnou ženu nemiloval, vysvětluje: "To dělalo to, že jsem dříve měl rád jednoho kamaráda, Slováka, Čulenu, a že jsem s ním pořád chodil a pak s Hájkem a oba tvrdili, že mne mají radši než svého vlastního bratra." (Menger, cit.kn., s. 210) V celém Haškově díle není erotiky, leda perziflované.

Svou homosexualitu Hašek těžko nesl a snažil se ji přemoci. To je pravděpodobný výklad tragického vyústění jeho prvního manželství s Jarmilou Mayerovou. Byla nepochybně velmi inteligentní a citlivá, sama také psala; Haška milovala, vážila si ho a jako nikdo jiný mu rozuměla. I když ji Hašek opustil, vždy jej důsledně hájila. Vzpomínala na něj jako na "mladé dráče, odvážně pravdivé, hrozné svým jasným smíchem" ("Haškova pravda", Kmen, I, 7, 1927). Stejně tak Hašek měl k ní vztah vřelý jako k nikomu jinému. Psal jí někdy v ženském rodě a ona mu odpovídala v mužském (Radko Pytlík, Lidský profil Jaroslava Haška, 1979, *passim*). Hašek, jindy odporující všem konvencím, jejímu vedení se podrobuje. Je to z lásky, že se chce vzdát svého bohémství, nebo ji miluje, protože věří, že mu z jeho bohémství pomůže? Asi oboje a možná ještě více to druhé.

Vskutku po svatbě se poctivě snažil změnit svůj život. Výsledkem byl za devět měsíců pokus o sebevraždu. I potom se ještě oba snažili manželství zachránit, Jarmila otěhotněla, ale hned po narození dítěte Hašek definitivně Jarmilu opustil. Co přitom pro něho znamenala, je vidět z toho, že se snažil jejich vztah po válce obnovit. Stýkal se s ní až do útěku do Lipnice.

Ani druhý Haškův pokus o manželství s Alexandrou Lvovou nedopadl dobře: vyústil v ten tajný útěk. Alexandru - "Šuru" - nechal v Praze bez příjmů a docela cizí; ani česky neuměla. Teprve za tři týdny jí sdělil svou adresu a ještě se pak snažil lístek na poště zadržet. Znova byl tu Hašek docela bezohledný. Vehnal se do toho nejspíš tím, že sám na sobě požadoval víc, než mohl dokázat.

S rozchodem s Jarmilou se časově shoduje temná epizoda Haškova života: "Můj přítel Hanuška". To je nadpis jedné pozdní Haškovy povídky. Podle ní se měl Hašek s tímto Hanuškou seznámit roku 1907 v policejní vazbě a po létech ho pak potkat znova; byl to řemeslný zloděj. "Měl modré oči, dobrácký pohled, usměvavou tvář": řeklo by se předobraz Švejka. Podle Mengera jejich souvislý styk spadá do roku 1911. Tehdy prý Hašek přišel do Montmartru (to bylo pražské středisko umělecké bohémy) "v průvodu podivného člověka a představil ho slovy: 'Můj věrný přítel Hanuška.' Vyslovoval přitom každé slovo zvláště

s důrazem. Znělo to skoro mazlivě a oči se mu jiskřily podivnou vnitřní radostí, skoro hrдостí." (Cit. kniha, s. 289n. Menger tehdy Haška ještě neznal a neuvádí, od koho informaci má.) S tímto Hanuškou také souvisí Haškův návrat k životu anonymního pobudy. Sauer vypráví, že na těchto toulkách Hašek vážně onemocněl; Hanuška ho odnesl do stohu, ošetřoval ho a kradl pro něj jídlo. Kdo vlastně byl tento Hanuška, nepodařilo se zjistit.

(3)

Jako nikdo, ani Hašek si nepřál žít mimo normy své doby. Je to nesmírně obtížné. Byla v něm dobrá vůle se jím podrobit, a jestli nemohl spolehnout na normy tradiční, poctivě se účastnil pokusů o vytvoření norem nových. Všechny se mu ukázaly nedostatečnými. Nadto jeho psychická odlišnost mu bránila dojít obyčejného lidského osudu. Nezbyvalo mu než si život vymýšlet. Uskutečňoval jej v podobě hry.

To byla Haškova teatralizace života. Obvykle se o Haškovi mluví jako o bohémovi, který strhoval všecky kolem sebe do svého nevázaného a nezávazného života. Byla to veselá svoboda, a přece šel z ní strach. Nejhlouběji to pochopil ve svých vzpomínkách František Langer. "Skutečný Hašek byl jenom podivná noční bytost, žijící ve svém těžkém ovzduší, napáchlém pívem a zšeřelém tabákovým kouřem. Byl zjevem nějaké, něčí temné fantazie, strašidelným nebo baladicky temným zjevem, který budí zvědavost a strach, vábí a znepokojuje, rozesmává město svými šprýmy, které jsou však maskovaná nenávist a opovržení k němu. Je středověkým přízrakem vystupujícím z Bruegelova nebo Schweigerova obrazu, malovaným v špinavě žlutých a ryšavých barvách, je rozcuchaným tučným pijákem, kterému břicho bujně přetéká přes pás kalhot. Po nocích a hospodách se Hašek toulá jako nějaký žebravý vagant, potulný kejklíč, fahrender Geselle, Paleček, šprýmař na účet velkých a mocných, Enšpígl, posmívající se tupým měšťanům, čaroděj Žito, provozující s nimi svá kouzla. Krysař, který je vábí za sebou písničkou své píšťalky." (Cit. kniha, s. 66)

Moderní umění má jeden podobný zjev: Alfreda Jarryho. Jarry hrál celý život svého Ubu, ale nikdy jím nebyl. Ani

Hašek nebyl Švejkem. Diderotův paradox o herci platí také tady. Teatralizace života a bohéma byly v tradici moderního umění od počátku. Hned první romantikové si hledí vytvořit vlastní způsob života a pro něj i vlastní umělé prostředí; tím byly už salóny německých romantiků na samém začátku devatenáctého století. Časem nabývá bohéma ostantativní a provokativní podoby, až vrcholí u dekadentů. Robert Shattuck dobře vystihuje charakter této bohémy ve své výtečné knize The Banquet Years. "Nikde neexistují žádné míry, podle nichž by se dala soudit role, kterou Jarry vytvořil, a dekorace, jimiž se obklopil, aby ji uchoval. Nechal za sebou všechny míry, etiku, maximy, zlatá pravidla i tajemství úspěchu. Nakonec jeho hra implikuje nové, třebaže nelidské míry." (Revised edition, 1968, s. 27) "Taková přeměna předpokládá absolutní princip: totalitu lidské svobody. Ale za takovou absolutní svobodu se platí. Jako se to stalo onomu čarodějovu učni, Jarry se stal obětí své vlastní moci. Vzněcování alkoholem se stalo jeho způsobem sebevraždy." (S. 217)

Hašek šel ještě dál než Jarry. Jarry hrál sám. Hašek vedl do své hry ostatní. Bavil je, a bavil je často krutým způsobem. V představeních, která s nimi pořádal, také oni ztráceli život. Šli za ním, protože jim ukazoval cestu k jinému způsobu života, než jaký je jinak údělem současných lidí: k životu svobodnějším, fantastičtějším, nezodpovědnějším. Život se stával hrou, jako jí byly ony svátky, kterým středověcí lidé říkali "festa stultorum", "svátky bláznů". Zakazovány církevními autoritami, udržely se místy do šestnáctého století. O vánocích se převlékli mladí kněží do ženského oblečení, podložili liturgickým zpěvům groteskní a obscénní texty, pořádali na oltáři hody a pitky, místo kadidla pálili staré boty, naposled přivedli do kostela osla v ornátu. Podobné parodie a rozpoutání všeho nedovoleného existovaly i v mnohých archaických kulturách. Byly jimi také řecké kronie a římské saturnalie; jejich duch se zachovává dodnes na karnevalech. Roger Caillois, který jim věnoval velkou pozornost ve své knize L'Homme et le Sacré (1939), uzavírá: "Během svého vývoje spějí společnosti k nerozlišenosti, uniformitě, egalizaci

úrovni, uvolnění napětí. Je to protiklad času dovolené a času práce, který se dá pochopit z dávného střídání svátků a dřiny, ekstaze a sebeovládání, které dávalo každým rokem znovu zrodit se řádu z chaosu, bohatství z rozmařilosti, stabilitě z rozpoutání." Michajl Bachtin sledoval projevy tohoto "karnevalového pocitu života" v evropské literatuře od středověku. Vrchol je u Rabelaisé, postupně se tento pocit ztrácí, za preromantismu a romantismu se vrací, ale v nové podobě. "Smích byl sražen do studeného humoru, ironie, sarkasmu. Náš svět se nám stal cizí. Něco děsivého se objevilo v tom, co bylo obvyklé a jisté." (Rabelais and His World, 1965, angl. překlad 1968, s. 38 n.) Takový je celý moderní humor. Dadaisté kdysi začali humorem ještě radostným, ale vzápětí se ten humor stal také zoufalý. Takový je i dnes humor absurdity, je-li to vůbec ještě humor. A takový je i humor Haškův.

Kdo znal Haška zblízka, věděl, že Hašek při všem svém humoru nebyl veselý člověk. "Jarmila (Hašková) říkala, že humorista a satyrik nemusí být člověk veselý. Hašek je v jádru velmi vážný, ba smutný člověk," píše přítelkyně Jarmilina, Vilma Warausová (Přátelé Haškovi a lidé kolem nich, 1963, s. 43). Eduard Bass znal Haška dobře: "V Haškovi byli vždy dva lidé. Jeden si dělal blázna a druhý se na to díval. Ten druhý Hašek, jemuž jen málo lidí dovedlo pohlédnout do tváře, uzřel se strašnou jistotou nicotnost lidského života, a poznáv je, snažil se ji popřít, umlčet, obejít, obelstít šprýmy, které dal provokovat oním Haškem prvním. Jeho velkolepá komedie byla tragická." (Cit. Pytlík, Toulavé..., s. 223.) Humorista, to byla také úloha, kterou Hašek hrál. Byl to prostředek, jak obelstít lidi a vést démonickou silou k nezodpovědnosti. Nebyla to nezodpovědnost kratochvilné zábavy. Jako ten zmíněný čarodějův učeň byl však sám hnán a štván svou úlohou až do vysílení a do záhuby. Tři dny před smrtí, kdy už byl docela na dně, stěží se ještě vůbec pohyboval a mluvil, snaží se uspořádat pro lipnické přátele oslavu, a když se při ní hroutí, slibuje příští na Tři krále. Byl to sebevražedný život.

(4)

Svátek a všední den jsou ve starých kulturách pevně spjaty. Jestliže ve sváteční době se všechn řád rozvrací a převrací, je to možné jen za podmínky existence tohoto řádu. Není to jen porušování řádu, nýbrž zároveň jeho obnova. Ten řád příliš těsně svazoval a podvazoval život. Nutno proto periodicky jej uvolňovat, vracet se před něj, tam, kde se ještě všechno smí a má. Rozpoutání svátku není svým vlastním cílem. To má na mysli Caillois v citovaném závěru své studie. Kosmos a chaos se objímají ve vyšší úplnost.

Ani Haškovým cílem nebylo pouhé rozvracení. Také on toužil po tom, aby se mohl podrobit nějakému nadosobnímu řádu. Jako dovedl být rouhačem, jemuž nebylo vskutku nic svaté, dovedl být obětavým služebníkem přesvědčení či víry. Vyplňuje to celé etapy jeho života. Jeho pražský anarchismus, později jeho vlastenectví na počátku pobytu v Rusku se mohou považovat za pomíjivé epizody. Revolučnímu bolševismu však věnuje několik let. Změnil tehdy celý život; byl asketickým, houževnatým a váženým pracovníkem. Z toho Haška-bohéma tam na Sibiři nic nepoznali. Dodnes existuje spor, proč vlastně odtamtud odešel. Byl prý vyslán Kominternou, aby posílil komunisty na Kladně. Když se však sejde znovu se svou první ženou, píše jí, že z Ruska utekl. "Na přímé dotazy o poměrech v Sovětském státu odpovídal vždycky vyhýbavě, vypomáhaje si vtipem, po němž obratně sklouzl na docela odlišné témě rozmluvy," píše Longen (cit. kniha, s. 136). Bezprostřední svědek, Alexandra Lvová, svěřila Janouchovi: "Byl vždycky na straně slabších. To se těm mocným nelíbilo. Měl proto občas nesnáze. Začali tajně sbírat proti němu materiály. Jaroslavčik se to dověděl. Proto chtěl pryč. Nechtěl se dostat před válečný soud. Byl to útěk legální cestou." (Cit. kniha, s. 266) Tomu by nasvědčoval obsah seriálu o tom, jak byl sovětským velitelem Bugulmy, a o konfliktech, které měl s továryšem Jerochymovem, i když jeho smysl je zastřen humorem. Hašek jej napsal roku 1921 pro Tribunu.

Když usiloval o svůj odchod z Ruska, psal českému komunistickému funkcionáři v Moskvě, Jaroslavu Salátu-Petrlikovi, že domů pojede "namazat celé slavné české vládě s takovou

energií, jaké jsem přivykl v zápase naší páté armády se sibiřskou reakcí nebožtíka admirála." Myslel to opravdu? Když přijel do Prahy, nenavázal ani spojení s českými komunisty a první příspěvek dal do Práva lidu. To byl orgán sociálně demokratické strany, odkud právě komunistická levice odešla a založila vlastní stranu s vlastními novinami, Rudým právem. Následovalo zábavné povídání na pokračování o tom, jak se přes Estonsko a lodí vracel z Ruska; dává je do národně socialistického Večerníku Českého slova; listu ostře antikomunistického. Pohoršení, které tím vzbudil u literární levice, vyjadřuje noticka, kterou otiskl už 13. ledna 1921 S.K. Neumann ve svém Kmeni: "Švandista se vrátil z Ruska, kde měl sovětský úřad, protože tam neměl alkohol" (roč. IV, s. 502).

Byl to vskutku podivný pohled na nedávného vysokého bolševického funkcionáře v Rusku, který teď vystupuje v kabaretu Červená sedma a jejími idylickými písničkami a krotkým humorem. Navrátilší se Hašek byl rozvrácený člověk, který nevěděl kudy kam. Antikomunisté i komunisté stejně jím pohrdali jako zrádce. Hašek nereagoval.

Rudé právo má jeho první příspěvek až čtvrt roku po jeho příchodu do Prahy, 20. března 1921. Nejvíce tiskl Hašek v Tribuně, deníku rozhodně antikomunistickém; za Kodíčkovy vedení měl vysokou literární úroveň.

Nebyl to politický obrat, z komunisty Haška se nestal antikomunista. Bylo to jenom, jako by opustil roli, kterou v Rusku poctivě hrál. Když nechal anarchismu nebo vlasteneckého konservativismu, bylo tomu stejně. Vysloužil si proto odsouzení jako bezcharakterní člověk. Neprávem. Snažil se ve své době nalézt mravní hodnoty, kterými by mohl utvářet svůj život. Ale když se jimi začal řídit, poznával, že mu nepomohou. Na život nestačily. Jako nedokázal být poctivým občanem rakouským, nedokázal být ani občanem československým, ani sovětským. Mohlo to být vždy jen hraní úlohy. A jako herec není bezcharakterní, když svou úlohu opouští, nebyl bezcharakterní ani Hašek.

Haškov svět zůstával světem fikce. Jeho humor se pohybuje ve světě hry - ve světě neskutečném, pomíjivém, zdánlivém. Ale fiktivní se ukazuje i ten vážný svět okolo něho. Je to

také jen divadlo, a za jeho rolemi a kulisami skutečnost chybí. Všechnen svět je proměněn v zdání bez podstaty. Sváteční a všední, hra a vážnost kdysi souvisely a navzájem se doplňovaly. Oboje dohromady vyjevovalo skutečnost. Tady už je jen dvojí perzifláž. Hra perzifluje vážné a vážné perzifluje hru. Hra nevede do vážného; vážné zmizelo. Je to marná hra. Hašek je tragickým bardem evropského nihilismu dvacátého století.

(5)

Hašek "neměl vůbec literárních záměrů a ambicí", mínil F.X. Šalda (O t.zv. nesmrtelnosti díla básnického, 1928). To se dá říci o Haškově předválečném psaní, ale vůbec ne o jeho tvorbě poválečné a zvláště ne o Osudech dobrého vojáka Švejka za světové války. Úvodem k tomuto poslednímu dílu Haškovu je text, který napsal ještě v Irkutsku (rukopis je datován 23. srpna 1920) a který Hašek otiskl hned po svém prosincovém návratu do Čech: "Dušička Jaroslava Haška vypravuje: Jak jsem umřela". Haškovi se tenkrát v Irkutsku dostal do ruky exemplář deníku Venkov z 19. ledna 1920, kde básník a novinář Jaroslav Kolman-Cassius na zprávy o Haškově smrti otiskl nekrolog. "Zrádce. Hašek byl šašek, který svému umění obětoval život. Gestikuloval svou dětskou rukou a bavil společnost svými vtipy na sebe sama i na celý svět. I z nejstrašnější velezrady vyšrouboval nevinný opilý žvást. Byl umělcem, a ne z posledních; zrazoval tedy jen sebe a jeho konec to potvrzuje." (Pytlík, Toulavé..., s. 340). Byl to podrážděný útok nacionalisty. Ale nedotkl se Haška tak hluboko proto, že v něm byly pravdy, které mu ještě nikdo neřekl? Hašek podržoval před sebou pevně svou masku humoru; vždyť i svůj vlastní pokus o sebevraždu kdysi zesměšnil (Psychiatrická záhada, 1911). Ale humor této Haškovy repliky je spíše bolestný než směšný. Dušičky Haškovy se vyptávají v nebeské bráně na nacionále. "'Čím byla?' Zarděla jsem se, sklonila hlavu a řekla jsem: 'V 35 letech měla jsem za sebou 18 let pilné, plodné práce. Do roku 1914 zaplavovala jsem svými satirami, humoreskami a povídkami všechny české časopisy. Měla jsem velký okruh čtenářstva. Vyplňovala jsem celá čísla humoristických

časopisů tím způsobem, že jsem užívala nejrůznějších pseudonymů. Ale moji čtenáři mne v tom většinou poznali. Myslíla jsem si tedy naivně, že jsem spisovatelem.' 'Nedělej tady dlouhé výklady. Čím byla doopravdy?' Zarazila jsem se. Nahmátla jsem v kapse nekrolog a vyhrkla jsem zmateně: 'S odpuštěním, opilcem s baculatýma rukama.'"

Na jaře příštího roku se dá Hašek do práce na Osudech dobrého vojáka Švejka. Postava Švejka se zrodila v Haškovi už roku 1911; tehdy si poznamenal první nápad: "pitomec u kumpanie". Hned pak napsal na toto téma povídku; potom v Kyjevě Osudy dobrého vojáka Švejka v zajetí. Ale cítil, že se se svým tématem zdaleka nevyrovnal. To všecko bylo zábavné čtení. Teď chtěl a potřeboval víc. Alexandra Lvová vzpomíná, jak jí Hašek říkal, že co teď napíše, "bude něco docela jiného, tohle že bude skutečná literatura" (Pytlík, cit. kn., s. 348). Svě první ženě řekl tehdy o Švejkovi: "Celá léta mne to drželo. Víš, na frontě, v Rusku, všude. Začalo to ve mně hned, jak vypukla válka. Cítil jsem, že se něco ve mně rodí." (Pytlík, Lidský profil Jaroslava Haška, 1979, s. 66) Zde je možná hlavní důvod, proč se vrátil do vlasti, a útok Cassiův k tomu ještě přispěl. Autostylizace v politického pracovníka Haškovi znemožnila uměleckou tvorbu. Celá ta ruská léta zůstala neplodná. Pochopil, že jedině vytvoří-li skutečné literární dílo, zachrání se ze svého nihilismu.

Dosavadní Haškovy prózy zůstávaly v rámci realismu devatenáctého století. Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války jsou jiné. Román nemá zápletku ani konstrukci. Je to pouhý sled epizod. Dílo je proudem řeči, a ta čtenáře uchvátí vlastní mocí. Je to moderní próza. Hašek knihu diktoval, pak už text nekorigoval a po částech jej dával do tisku. Neměl ani plán pro toto rozsáhlé dílo. Nepotřeboval ho. Celé dílo jako by bylo hotovo v něm napřed a stačilo, aby je vypověděl. Když kniha vyšla, připadala její dikce tehdy vulgární. Není to pravda. Její řeč je složitý útvar, kde se podivuhodně prostupuje vysoce stylizovaná řeč literární a rudimentární řeč lidová. Hašek hojně používal složitých souvětí a tvarů, které mluvená řeč vůbec nezná, jako zvláště přechodníků. "Tak nám zabili Ferdinanda," řekla posluhovačka panu Švejkovi-

vi, který opustiv před lety vojenskou službu, když byl definitivně prohlášen vojenskou lékařskou komisí za blba..." To není hovorová řeč. Ta má u Haška docela jiný rytmus. Převládá parataxe. "Když ho vytáh z almary, popad bejkovec a hnal ho dolů a hnal ho a už ho hnal dolů v kačatech Čelakovského ulicí a ten ječel, jako když šlápneš psovi na vocas, a na Havlíčkovy třídě skočil do elektriky a domovníka chyt strážník, sepral se s ním" a tak dál.

Švejk sám je taky především řeč. Ne románový charakter. Švejk jsou příběhy, které vypráví, a to vyprávění samo. Kým vlastně je, nedá se zachytit. Je hloupý a hrubý, je vychytralý a něžný, přizpůsobí se čemukoli a zůstává pořád svůj. Do naší mysli vstoupila postava Švejka, jak ji vytvořil ve svých ilustracích Josef Lada. Jsou to výtečné ilustrace, ale to je Švejk Ladův, nikoli Haškův. Hašek Švejka nikde nepopisuje, nedovídáme se ani, jak je starý. Ostatní postavy Hašek výrazně charakterizuje, ale Švejk sám je mnoho lidí. Není to Ladovo připitomělé dobrotisko, Milan Jankovič upozorňuje ve své práci Umělecká pravdivost Haškova Švejka (1960), že autor "nechává čtenáře na pochybách o určitějších společenském zařazení Švejkově. Jednou se nám představí jako obchodníček se psy, po druhé mluví o tom, že 'pracoval v Ostravě', zřejmě mezi horníky, jindy jej vidíme sešlého, 's dírami na zadnici', jak se marně snaží dostat se do veřejné čítárny, podezříván, že tam jde krást zimníky, je jako doma v pražském polosvětě, ale má blízko i k venkovskému člověku" (s. 46). Bloudí mezi ostatními postavami, podivně cizí a nehranitelný, spíše znepokojivý fantóm než člověk. "Švejk byl stále usměvavý, líbezný ve svém chování, a proto snad byl také stále zavřen," psal Hašek ve své povídce Dobrý voják Švejk roku 1911. "A když vyšel z vězení, s úsměvem odpovídal na všechny otázky; s naprostým klidem opět šel se dát zavřít, spokojen ve svém nitru, že před ním mají strach všichni důstojníci celé posádky v Tridentu. Ne strach pro jeho hrubost, naopak, strach z jeho uctivých odpovědí, z jeho uctivého počínání a laskavých, přátelských úsměvů, z nichž jim bylo úzko."

Důstojníci okolo Švejka jsou směšní, protože věří v nesmysl: v Rakousko-Uhersko. Jen jednu postavu mezi nimi nemů-

žeme chápat jako směšnou, feldkuráta Katze: je to kněz a nevěří v nic. Katz nikomu neubližuje, a nejméně Švejkovi. Přitom je v něm něco ohavného a strašidelného. Je symbolem světa, který ztratil všechnu víru v cokoli. Ani náboženství už neplatí. To je téma, které prochází moderní literaturou od romantiky. "Bůh je mrtev." Katz je knězem mrtvého Boha. U Dostojevského a Nietzscheho bylo to výzvou člověku, aby sám se stal Bohem. U Haška je už veta po takové hrdosti. Co zbývá, je jen ubohost; ubohý život v ubohém světě. A Švejk? Není nikterak Katzovým protihráčem. Když je jeho vojenským sluhou, chová se k němu podivně. Je to pohrdání? jízlivost? smích? lhostejnost? Nekritizuje ho a nechává ho v jeho zkáze.

Švejk nenapravuje svět. Tady se nedá už nic napravit. Švejkova postava se vynořuje ze samé propasti nihilismu. Nic neplatí a není tu žádný systém. Všechny instituce naší společnosti jsou marné. Neplatí rozum, neplatí mravnost. Dobro a zlo, blbost a moudrost, čest a ubohost se už nerozeznává. Není podle čeho. Všecky tabule hodnot se rozpadly. Má-li se svět zachránit, nezbývá než si už nic nepředstírat a začít znova v troskách a z trosek. Švejk také není než troska starého světa, ubožák, který se sám prohlašuje za blba. A přece právě on a jenom on přináší naději. Na konci svého úpadku se pohasínající bytí znova začíná rozsvětlovat. Je nutno dojít až do konce, je nutno zbavit se všech iluzí, je nutno přijmout dokonanou prohru, aby se svět mohl zachránit.

(6)

Hašek nespoléhal na nic, ani na literaturu - na to, čím se stala literatura v tomto světě. Píše se o něm vždy jako o bohémovi, ale ve skutečnosti nechtěl patřit do literárního a uměleckého světa ani v té jeho bohémské podobě. Chtěl zůstat mezi obyčejnými lidmi. Měl-li svůj život zachránit v literárním díle, musel literaturu pochopit novým způsobem. Až na výjimky, Haškovo dílo, včetně Osudů dobrého vojáka Švejka, čeští spisovatelé odmítali; nepokládali je ani za opravdovou literaturu. Ale Hašek sám se vědomě a záměrně odvracel od jejich měřítek. Mohlo se zdát, že píše povrchně a lajdácky, že jen improvizuje. Hašek psal jistě velmi snadno, ale svou umě-

leckou odpovědnost cítil přesně. Nebyla to však odpovědnost vůči dané literární tradici a jejím normám. Nepokoušel se ani vyrovnat se s literární situací, s tím, co vystupovalo právě jako aktuální problematika. Začínal odjinud.

Sauer a Suk v několikrát už vzpomenuté knížce In memoriam líčí, jak Hašek pracoval na Švejkovi. "Hašek v něm totiž viděl vsutku své vrcholné dílo, a proto na něm pracoval nesmírně vážně. Nebylo kapitoly, nebylo jediného příběhu, který by byl předem nevypravoval. Nikoli snad ve společnosti uhlazených literátů či mezi svými žárlivými literárními přáteli, nýbrž v hospůdkách mezi malíři pokojů, zedníky, truhláři, zloději a nevěstkami. A jeho malinká očka tékala přitom z jednoho dělníka na druhého, pozorujíce, jaký dojem jeho vyprávění udělá. A nazítří vyprávěl tentýž příběh jinde, s jinými okolnostmi. Pak pečlivě vybíral podle dojmu, který vyprávění udělalo." (S. 101) Autoři možná přepínají. Nicméně je jisté, že Hašek do svého díla začleňoval svá hospodská vyprávění i vyprávění jiných. V jakém přitom vnitřním napětí knihu psal, prozrazují jeho reakce na negativní kritiku. Knihkupci vraceli sešitové vydání Švejka, že je sprostý. Sauer, který byl zpočátku spoluvydavatelem, na Haškovi chtěl, aby aspoň vytečkovával sprostá slova. "'Člověče, blázníš?' odpověděl mi Hašek. 'Viděl jsi někdy vytečkované hovno? Já ještě ne, ty blbče!' A dal se do pláče, běhaje po pokoji." (Tamtéž, s. 113.) Přesto byl rozhodnut oželet literární uznání. Chtěl být spisovatelem neliterárního obecnstva.

Tomu odpovídal také způsob vydávání a prodeje Osudů dobrého vojáka Švejka za světové války. Vycházely v laciných sešitech a kolportovaly se po hospodách. Náklad byl obrovský: prodalo se 27 000 výtisků. Kniha musela pohoršit všechny, kdo doufali ve starý svět a chtěli jeho hodnoty zachránit - Šaldu, Dyka, Durycha. Ale Hašek viděl mravní i fyzickou katastrofu tohoto světa. Odvrací se od něho do světa malých lidí a lidí deklasovaných, docela uzavřeného vůči světu vzdělanců a jeho tradicím, a proto imunního vůči této zkáze civilizace. Hašek je mluvčím těchto lidí a pro ně také psal. Je to periferní literatura pro periferní lidi. Je to Haškovo poselství naděje; mělo jim přinést posilu, aby důvěřovali ^{sami} v sebe, když vše okolo

nich se hrouť. Nemohou spoléhat na nic než na svou nezkrotnou vůli žít, a nezbyvá-li nic jiného, tedy žít mimo všechny normy své civilizace. Ten lid je věčný; vždycky žil takhle a při všech katastrofách dějin vždy znovu přežil. Radko Pytlík ve své citované monografii - ostatně populárně zaměřené - zastírá do velké míry Haškovu tragiku a líčí její raději, jako by byl zůstával po celý život dítětem. Ale jeho závěr platí: "Švejk ztělesňuje poslední lidskou naději. Člověk je nezničitelný." (S. 382)

Stejnými slovy ukončil už roku 1922 Max Brod svůj referát o Longenově zpracování Švejkových příběhů, které uvedl tehdy na scéně svého Revolučního divadla Longen. Brod ostatně znal i knihu samu, jak tehdy vycházela po sešitech. Zatímco česká kritika nechtěla o Haškovi slyšet, pražský Němec Brod jasnozřivě uhodl hlubší smysl i světový význam Haškova díla. "Neznám nic více osvěžujícího než Švejkovu vyrovnanost, tuto naprostou lhostejnost vůči vší politice. Jak konejšivě působí tato lidová perspektiva! Nemohla by opravdu jednou, když teoretický pacifismus zdá se selhávat, být působivým korektivem vůči přehřáté politické vášni oněch státníků, kteří omylem se domnívají, že vše, co je zajímavé, musí zajímat celý národ? Něco jako hluboká moudrost národní povahy, neotřesitelný fundament prosvítá skrze všechny Švejkovy řeči, žertovně uzavřené do jeho malého horizontu. 'Je člověk dobrý?' Ne, to zní nepravděpodobně. Ale člověk opouští divadlo s krásnou jistotou: 'Člověk je nezničitelný.'" (Sternenhimmel, 1923, s. 213 nn.)

Haškovi lidé jsou docela konkrétní lidi, mezi kterými byl Hašek zvyklý žít, a ti se také v jeho knihách poznali. Švejk má vskutku zvláštní české charakteristiky: racionalismus, nedůvěřivost, individualismus, ironii. Hašek dílo nedopsal; poslední část se měla nazývat "V zajetí" a Švejk by tam byl možná vystupoval ještě v jiné podobě. Brod první poznal, jaký má tato Švejkova českost význam. "Co Hašek dokázal - i když sám třeba o tom neví -, má nejvyšší hodnotu. Více umělec nemůže chtít: dal vystoupit postavě z nejtemnějších hloubek ducha národa a ta postava byla téměř bezprostředně od národa uznána za pravou a přešla do jeho vědomí. Téměř

s jistotou se musí připustit, že takový obraz nejen neznačuje pro vlastní národ něco nevýslovného, nýbrž že vedle toho souvisí nějak s nejtajemnějšími existenčními základy všeho lidského." (Tamtéž, s. 212)

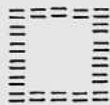
Svým předválečným dílem zůstal Hašek lokálním zjevem. Jeho humor a satira nemířily daleko - na měšťácké zvyky, provinční politický život, podřadnou literaturu. Zkušenost frontového vojáka světové války jím tak otřásla, že ho vyburcovala k velkému literárnímu dílu. Velké téma z něho udělalo velkého spisovatele. Jak již bylo mnohokrát konstatováno, toto dílo patří do souvislosti s tehdejší německým a středoevropským expresionismem a zvláště s dada. "Nad jeho popisem války se vznáší řeřavé světlo apokalypsy, což sbližuje Haška s německými malíři a spisovateli apokalypsy," poznamenal A.M. Rippelino (Praga magica, čes. překl. 1978, s. 303). Ale zatímco dada ztroskotalo posléze na svou literárnost a literátskost, Hašek je přesáhl. Jiný italský bohemista, Sergio Corduas, píše v doslovu k své antologii Haškových povídek, Švejk contro Italia: "O Haškovi se dá rovnou říci, má-li se definovat, že to je un maudit, prokletý. Prokletý dadaplebejec (dadaplebeo), to by asi byla nejpřesnější definice. Má plebejský rozměr v tom smyslu, že není zkulturněn a ani se zkulturnit nedá. Jeho kultura se neshoduje s tou ,vysokou', která je téměř vždy příznačná pro literáta." (S. 432, 445 n.) To je asi nejpřesnější charakteristika Jaroslava Haška. Dotkl se tím něčeho, čeho význam a naléhavost si ještě ani neuvědomujeme.

(15.3.1983)

Vlast. kn.

KRITICKÝ SBORNÍK

2/83

ČLÁNKY/STUDIE

- (1) podivný hašek (jindřich chalupecký)
(19) úvahy o divadle/ii (václav havel)
(28) "já totiž vůbec nevěřím ve smrt" (václav benda)
(43) alfa aneb moralista (czeslaw milosz)

RECENZE

- (65) problémy dialogu (bn)

OPERNÍ HLÍDKA

- (67) prodaná nevěsta + brněnské/
překvapení + wagnerovské oslavy (caruso)

FILMOVÝ OBZOR

- (74) stalker aneb de veritate dei (j/böcklein)

TELEVIZE

- (77) vina doktorů/
leroye a štrosmajera (t/v/schauer)

DISKUSE/POLEMIKY

- (85) ideologická fikce s katastrofickými/
následky (luboš kohout)
(94) zapomenutý otazník/
nad "ineditní" literaturou (-pf-)

KNIŽNÍ ZPRAVODAJ